

12. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упорядк. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
13. Филарет [Гумилевский Д. Г.]. Уезды Харьковскій и Валковскій // Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет [Д. Г. Гумилевский]. – Х., 1859. – Отд. 2. – 333 с.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 12. – 111 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 115. – 108 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 382. – 189 арк.
17. ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 22. – 1734 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 467. – 316 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф. 1815. – Оп. 1. – Спр. 4. – 172 арк.
20. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 25. – 103 арк.
21. Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Відділ колекцій рідкісних видань і рукописів. – Родовідна дворянська книга Харківського намісництва. – Ч. 3. – 344 арк.
22. Экономические примечания на Харьковской уезд 1782 г./ Редакц., подготов. текста, предислов.: А. А. Парамей, А. Ф. Парамонов. – Х., 2006. – 152 с.

Ігор Кривошея (Умань), доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, учений секретар державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»

Надвірні козацькі формування магнатів Потоцьких на Уманщині у XVIII ст.

Кінець XV – кінець XVIII ст.—доба зародження, розквіту і, на жаль, занепаду козацтва, яке відіграло визначальну роль у розбудові української державності в цей період. На думку Б. Сушинського, в Україні в різні часи існували січове, городове, реєстрове, повстанське, надвірне козацтво [8, 12].

Феномен «надвірного козацтва», як різновиду найманства на українських землях Речі Посполитої, ще вимагає детального дослідження, адже його фінансували магнати, що вносило певну специфіку в їхню службу. «На відміну від держави, вони не мали серйозних проблем з готівкою, натомість явно не задовольнялися військовою допомогою залежної шляхти, особливо коли йшлося про межові суперечки, що часто-густо переростали в справжні «земельні війни». Найманний характер мав, у першу чергу, кістяк приватного війська – надвірні загони, котрі супроводжували можновладця та його родину, охороняли його подвір'я тощо», – стверджує у своїй монографії відомий дослідник О. Г. Сокирко [7, 25].

Особливо важливу роль відіграють надвірні військові формування, що створювалися коштом магнатів, у Речі Посполитій XVIII ст., коли її роздирали хаос та безладдя, які були спричинені як внутрішніми, так і

зовнішніми факторами. У цей час провідну роль у політичному житті країни відігравали магнато-шляхетські угруповання, які володіли великими латифундіями. Впродовж десятиліть у списках найбагатших землевласників фігурували прізвища Браницьких, Жевуських, Потоцьких, Сангушків, Любомирських, Оссолінських, Чарторійських та інших.

Міста та території, що знаходилися на кордонах сусідніх із Запоріжжям країн, відігравали роль важливого політичного та економічного чинника в розвитку січової держави. До переліку таких варто віднести Умань, перша встановлена писемна згадка про яку датується 1616 р., і всю Уманщину [16]. У той же час відзначимо, у джерелі вказано, що місто вже існує, а отже, питання про точну дату заснування залишається відкритим. Саме у XVII ст. Калиновські формують тут перші загони надвірних козаків. Їх історія вимагає окремої розвідки.

Уманський полк, утворений 1648 р., охоплював територію Кіровоградської, Черкаської та Вінницької областей, точніше, тих районів, які тяжіють до Умані. Уманський полк був досить великим – більшим від сусідніх полків: Брацлавського, Кальницького, але меншим від Чигиринського, Канівського та Білоцерківського. Полк межував із Брацлавським (на заході), Кальницьким і Білоцерківським (на півночі), Корсунським (на сході) [9, 22].

В історії українського козацтва Уманський полк відіграв важливу роль, а місто Умань було фактично столицею правобережного гетьмана Михайла Ханенка [2; 3; 6].

З 1726 р. Уманщина переходить у власність потужної магнатської родини Потоцьких гербу «Пилява». Першим власником став Станіслав Потоцький, який отримав Уманщину від Гелени Морштин (уродженої Калиновської). У 1732 р. маєтки Станіслава успадкував Францішек Салези Потоцький (1700 – 1772), згодом воєвода київський, староста белзький та інше, якого називали «малим королем на Русі». Місто Умань, розташоване неподалік від кордонів Речі Посполитої, Російської імперії та Туреччини, було центром управління магнатерії Потоцьких [12].

Окрім близькості до Вольностей Запорозької Січі був ще інший чинник, який спонукав магната утримувати власну армію. Гайдамаки, які активно діяли на Правобережжі, декілька разів турбували населення Умані (1737, 1749–1750, 1757) [1; 6].

Всеволодний магнат прагнув перетворити місто на осередок міжнародної торгівлі. Про важливість уманських володінь для Потоцького свідчить той факт, що в 1760 р. в Умані, яка щойно отримала підтвердження магдебурзького права (вперше – 1663 р. [13]), було закладено фортецю, яка повинна була стати могутнім форпостом магнатської держави в регіоні. 28 березня 1761 р. спорудження фортеці (Старе Місто) було урочисто завершено. Фортеця була розташована на пагорбі, мала дві брами – Новомиську та Раківську. Над брамами були вежі, на яких стояли гармати. З боку Лисої Гори у палісаді була таємна хвіртка, яка постійно охоронялася. Місто-фортецю з двох боків оточувала річка Уманка. З третього боку місто

боронив глибокий яр; передмістя (Нове Місто) відокремлювалося від Старого Міста безводним ровом і земляним валом. Земляний вал навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були найжачені дубовим частоколом (палями). За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря та монастирської школи, костьол, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки [11, 62–63].

Під Уманню була особлива слобода уманських козаків, звільнених від податків, які мали значні угіддя і отримували від Францішка Потоцького. З двох тисяч шестисот чоловік триста по черзі ходили до Кристинополя (родової столиці) охороняти покровителя. «Щороку на Трійцю весь козацький полк збирався в Умані для перевірки і навчань. Звичайно козаки розташовувалися табором біля Грекового лісу, і ці збори тривали три дні. Уманські козаки всі були люди видні і красиві; коні у них були добрі, і кожних двох сотень коні були іншого окрасу. Одежа козаків складалася із жовтого жупана, блакитних кунтушів і шароварів; шапки на головах були чорні барашкові з жовтим верхом; потім, червоний пас, піка в руці, рушниця за плечами, пара пістолетів за пасом і пара у сідлі. Вони були опаясані кількома «салатурками», в яких зберігався порох, дроб, кулі, креміль тощо; збоку висів великий ріг, також для пороху. У простих козаків всі ці приналежності були із жести, у сотників, а особливо у Гонти, із срібла. Жупани на сотниках були жовті атласні, кунтуші з французького сукна були обшиті срібними галунами, а шапки бархатні; одним словом цей полк аніскільки не поступався лютому королівському полку» [10, 16-17].

Люстрація Уманщини 1768 р. підтверджує тезу, що козаки надвірної міліції Потоцьких мешкали як в Умані, так і в селах регіону, але їх серед загальної чисельності мешканців в конкретному місті чи селі було небагато. «Козацьке військо формувалося наступним чином: три або чотири господарі утримували за свій рахунок одного козака, і за це вони були звільнені від будь-яких повинностей та платежів, а також отримували право орати, сіяти і косити, скільки їм було потрібно» [10, 17].

Аналогічну картину бачимо і в інвентарях Уманщини 1787 р. У той же час цей документ містить інформацію про абшитових осіб, щоправда, тут вказується, що це солдати. Тобто йдеться не про надвірних козаків, а про колишніх військових Речі Посполитої.

Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд/перепис полку під командуванням полковника Обуха, коли всі козаки під дзвони та звуки труб й литаврів виносили з міста знамена, бунчуки та прапори: «Коли полк збирався для перепису, тоді при дзвонах, урочисто виносилися військові знаки і попи і благословляли їх; при цьому хорунжі тримали хоругви, а знамена – отамани і осавули. Під час цих зборів полковник також вбирався у козацький одяг» [10, 17]. «На самому місці перепису козаки влаштовували ігри на конях, при цьому вони дуже хвацькі виконували всілякі штуки, що можна було подумати, нібито благословення попів захищає їх від смерті чи травм». А після цього «сотники всідалися за приготовлений для них стіл, при цьому співали різні думи під акомпанемент бандури» [10, 17].

Священик Т. Мацеювич у своїй розвідці про село Безпечна вказував, що надвірні козаки Потоцького брали участь у розв'язанні конфлікту між мешканцями цього населеного пункту, тоді ще хутора, і жителями Конели. Ситуація була складною, траплялися підпали помешкань хуторян. Тоді «граф Потоцький прислав головноуправляючого з п'ятьма своїми козаками із загальним дозволом і запевненням селитися цьому його маєтку (*niceh seliąsę na bezpieczno*). Напевне з того часу і називається так село» [5].

У 40-х роках надвірними козаками Потоцького керував Станіслав Ортинський (Артинський) [1, 335; 14, 213], а 60-х – Ян Обух-Вошатинський, який передав командування над ними у 1768 р. сотникові Івану Гонті [11, 63].

Продовжувала функціонувати надвірна міліція Потоцьких і у 80-х роках, завдання якої полягало в охороні кордонів магнатських володінь. Одне з варшавських видань пізніше процитує «дивний» патент Станіслава Щенсни Потоцького (1751 – 1805), який передав командування над уманськими козаками та всіма фортецями у прикордонній смузі своїй дружині Юзефіні Амалії (1752 – 1798), з наданням їй фельдмаршалкіства над цими формуваннями [14, 214].

У 1862 р. в одному з номерів «Tygodnik illustrowany» було розміщено інформацію, що в с. Орадовка Уманського повіту Київської губернії під час земляних робіт було знайдено дерев'яну шкатулку, в якій були папери уманського полковника козаків графа Потоцького до Гонти, а також наконечники пік. Серед інших речей також було знайдено печатку 8 ескадрону Уманського полку легкої кінноти. Автор вказує, що цим підрозділом командував Іван Гонта, а отже, вище перелічені речі датуються 1768 р. [15]

На завершення зазначимо, що запропонована розвідка є лише спробою висвітлити питання про надвірні козацькі формування Потоцьких, і подальше дослідження цієї цікавої теми буде продовжено.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1 / Упорядники: Гісцова Л. З., Автономов Д. Л., Дрозд С. І., Лашенко Х. Г., Омельченко А. Ю., Полегайлов А. Г., Стафійчук В. В., Сухих Л. А. – К., 1998. – 696 с.
2. Бевз Г. П. Історія Уманщини. – К., 1997. – 102 с.
3. Бодров Ю. І. Історія Уманського козацького полку: Монографія. – К., 2001. – 276 с.
4. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 3б. док. / Під ред. І. Бутича, Ф. П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970. – 660 с.
5. Мацеювич Т., св. Селение Безпечна // Киевские губернские ведомости. – 1858. – № 52. – С.329–331.
6. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – 187 с.
7. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр.: Наукове видання. – К., 2006. – 280 с.: іл.
8. Сушинський Б. І. Козацькі вожді в Україні. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX століть: Історичні есе. – Одеса, 1998. – 682 с.: іл.
9. Ткаченко М. Гуманщина в XVI–XVII вв. – К., 1927.
10. Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с пред. И. М. Рева. – К., 1879.

11. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989. – 176 с.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146.
13. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Koronna. – Księga sigillat 7.
14. Humań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 3. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882. – S.208-217.
15. J...cki W. Pieczęć pułku Humańskiego lekkiej jazdy // Tygodnik illustrowany. – 1862. – nr.120 (11 stycznia). – S.17-18.
16. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1894. – Т. XXII.

Владислав Яценко (Київ), докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук

Гетьман Іван Мазепа та «палацовий переворот» Наришкіних 1689 р. у сучасній історіографії

Вступ

В сучасній українській історіографії постать гетьмана Івана Мазепи, з огляду на її стрімке повернення до пантеону національних героїв після 1991 р., привертає підвищену увагу істориків. Виявом цього є, насамперед, поява численних публікацій, присвячених різноманітним аспектам діяльності гетьмана та перевидання наукових праць, написаних вітчизняними та діаспорними дослідниками у ХІХ–ХХ ст. Щоправда, активізація мазепинських студій доволі часто має позірний характер, адже дослідження, що з'явилися за останні двадцять років не завжди можуть похвалитися новаторським характером і презентувати на розгляд наукового середовища нові факти та інтерпретації щодо життя та політичної діяльності І. Мазепи. На сьогодні вже можна стверджувати, що, засвоївши на початку 90-х років ХХ ст. низку оцінок і суджень щодо постаті гетьмана, вироблених істориками народницької та державницької історіографії, чимало сучасних дослідників рідко коли виходять за межі наукових парадигм минулого і позаминулого століть.

Як наслідок, у вітчизняній історичній науці має місце певна консервація підходів до висвітлення низки аспектів життя та політичної діяльності І. Мазепи. Парадоксально, але в силу недостатнього фінансування архівних досліджень та повільного проникнення у вітчизняну історіографію методологічних підходів західної гуманітаристики, на сьогодні склалась ситуація, коли нові цікаві підходи щодо аналізу Мазепинської доби презентують або західні науковці, або поодинокі російські україністи.

Одним із прикладів на підтвердження зазначеної вище тези може бути висвітлення ролі гетьмана Мазепи в перевороті Нарішкіних у Москві в серпні-вересні 1689 р., про що і піде мова у нашій розвідці.